Materiallar to’plami · Conference Proceedings

“Iqtisodiy, ijtimoiy va madaniy huquqlarni ta’minlash: global chaqiriqlar va milliy yechimlar(Fuqarolarning iqtisodiy, ijtimoiy va madaniy huquqlari: transmilliy muammolar va ularni hal etish mexanizmlari)”

01 October – 14 November 2026

UDK 34

IQTISODIY, IJTIMOIY VA MADANIY HUQUQLARNI TA’MINLASH: GLOBAL CHAQIRIQLAR VA MILLIY YECHIMLAR

UMUMMILLIY BOYLIKLAR OB’YEKTLARIGA NISBATAN DAVLATNING MUTLAQ MULK HUQUQINI REALIZATSIYA QILISH VA ULARNI XUSUSIY-HUQUQIY TARTIBGA SOLISH

Muvazzam Baxtiyorovna Tillaboyeva*

Farg’ona davlat unversiteti, Huquqshunoslik fakulteti Maxsus huquqiy fanlar kafedrasi yuridik fanlar bo‘yicha falsafa doktori (PhD)

✉ muazzamtillaboyeva2@gmail.com

ANNOTATSIYA

Umummilliy boyliklar ustidan davlatning mutlaq mulk huquqi va xususiy mulk daxlsizligi kolliziyalari tahlil qilingan. Fuqarolik kodeksining 164–172-moddalari doirasida ashyoviy huquqlar transformatsiyasi o‘rganilgan. Sud amaliyoti uchun proporsionallik testi va ekologik delyktlarni baholashning yangi mezonlari ilmiy-amaliy jihatdan asoslab berilgan

Kalit so‘zlar

Umummilliy boylik, mutlaq mulk, ashyoviy huquq, kolliziya, proporsionallik, delykt, sud amaliyoti

DOI: 10.5281/zenodo.23886093

KIRISH

Zamonaviy ommaviy huquq va xususiy huquq kolliziyalari tizimida umummilliy boyliklar hisoblangan strategik tabiiy resurslarning huquqiy maqomini determinatsiyalash hamda ularning sivilistik rejimini belgilash — milliy yuridik fanning eng murakkab, ko‘p qirrali va fundamental muammolaridan biri hisoblanadi. O‘zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasining XII bobi tomonidan qat’iy kafolatlangan jamiyatning iqtisodiy negizlari davlatning mutlaq mulk huquqi subyektivligi va bozor iqtisodiyoti sharoitida raqobatbardosh erkin muomala prinsiplari o‘rtasidagi zarur mutanosiblikni ta’minlashga yo‘naltirilgan bo‘lib, bu jarayon huquqni qo‘llash amaliyotida mutlaqo yangi doktrinal yondashuvlarni talab etadi.

Konstitutsiyaning 65 va 67-moddalarida mustahkamlangan mulk shakllarining xilma-xilligi, teng huquqliligi hamda yagona iqtisodiy makon birligi prinsipi xususiy mulkchilik institutining daxlsizligini va uning universal preventiv himoyasini kafolatlaydi. Biroq, ushbu fundamental iqtisodiy erkinlik deklaratsiyasi 66-moddaning ikkinchi qismidagi o‘ta qat’iy imperativ cheklov bilan to‘ldiriladi: mol-mulkdan foydalanish atrof-muhitga zarar yetkazmasligi, jamiyat, fuqarolar va davlat huquqlari hamda qonun bilan qo‘riqlanadigan manfaatlari doirasida bo‘lishi shart. Bu huquqiy konstruksiya, ayniqsa, 68-modda obyektlari bo‘lmish yer, yer osti boyliklari, suv, o‘simlik va hayvonot dunyosiga nisbatan amalda qo‘llanilganda o‘ziga xos murakkab yuridik asimmetriyani vujudga keltiradi. Chunki ushbu resurslar to‘g‘ridan-to‘g‘ri yuksak konstitutsiyaviy «umummilliy boylik» statusiga ega bo‘lib, davlatning alohida, ustuvor va mutlaq muhofazasi ostida turadi.

Ushbu ilmiy tadqiqot doirasida, Konstitutsiyaning 68-moddasida belgilangan yerni muayyan qonuniy shartlar asosida xususiy mulk sifatida e’tirof etish normasi va davlatning umummilliy boyliklar ustidan suveren egalik hamda boshqaruv vakolatlari o‘rtasidagi yuridik aloqadorlik chuqur o‘rganiladi. Muammoning

negizi shundaki, ashyoviy huquqlar doirasida xususiy subyektlarga beriladigan subyektiv huquqlar amalda ko‘p hollarda ommaviy-huquqiy cheklovlar, litsenziyalash talablari va qat’iy ekologik imperativlar bilan keskin to‘qnash kelmoqda. Konstitutsiyaviy normalarning ushbu tizimli sintezi sharoitida, umummilliy boyliklar obyektlariga nisbatan davlatning mutlaq mulk huquqini realizatsiya qilishning zamonaviy transformatsiyasini hamda ularni xususiy-huquqiy tartibga solish mexanizmlarini konseptual va tizimli qayta ko‘rib chiqish zarurati dolzarb yuridik muammo sifatida kun tartibiga chiqadi.

O‘zbekiston Respublikasining yangi tahrirdagi Konstitutsiyasi va sohaviy qonunchilik normalari jamiyat va davlat o‘rtasidagi o‘zaro munosabatlarni sifat jihatidan yangi bosqichga olib chiqdi. Xususan, yer va tabiiy resurslarga nisbatan mulkchilik shakllarining konstitutsiyaviy-huquqiy kafolatlari ommaviy huquq va xususiy huquq muvozanatini ta’minlashning yangi doktrinal asoslarini yaratdi. Fuqarolik qonunchiligida mulk huquqining mutlaqligi va uning ijtimoiy vazifasi o‘rtasidagi mutanosiblikni ilmiy jihatdan asoslash, ashyoviy huquqlar tizimini bugungi bozor iqtisodiyoti va investitsiyaviy muhit talablariga moslashtirishni taqozo etadi. Ma’muriy resurslar ustidan davlat monopoliyasini oqilona kamaytirish va fuqarolik-huquqiy shartnomaviy mexanizmlarni kengaytirish bugungi kunda milliy huquq fanining eng ustuvor va kechiktirib bo‘lmaydigan vazifalaridan biridir.

O‘zbekiston Respublikasi Fuqarolik kodeksining 164–172-moddalari bilan huquqiy tartibga solinadigan ashyoviy huquqlar tizimi hamda yangi tahrirdagi Konstitutsiya darajasida e’tirof etilgan konstitutsiyaviy «umummilliy boylik» instituti o‘rtasidagi o‘zaro dialektik aloqadorlik — zamonaviy ommaviy huquq (public law) prinsiplari va xususiy-huquqiy metodlar to‘qnashuvining fundamental markazini tashkil etadi. Taqlidiy sxemalardan xoli bo‘lgan, moddiy huquq normalarining dogmatik, qiyosiy-huquqiy va sotsiologik tahlili milliy huquqiy arxitekturamizda quyidagi chuqur konseptual muammolar va huquqiy kolliziyalarni (legal collisions) keskin aktuallashtiradi:

Mulk huquqining mutlaqligi va subyektivlik doirasining konstitutsiyaviy asimmetriyasi: Fuqarolik kodeksining 164-moddasi mulk huquqini klassik triada vakolatlari — egalik qilish, foydalanish va tasarruf etish orqali jismoniy va yuridik shaxslarning subyektiv huquqlari sifatida ixtiyoriy, mutlaq va muddatsiz ravishda amalga oshirilishini qat’iy belgilaydi. Biroq, ushbu Rim huquqidan meros qolgan absolyut formula 169-moddada ko‘rsatilgan maxsus obyektlar tarkibiga, xususan, yer, yer osti boyliklari, suvlar va boshqa tabiiy resurslarga nisbatan tatbiq etilganda o‘zining mutlaq xarakterini tamomila yo‘qotadi. Bu yerda subyektiv mulk huquqining xususiy-huquqiy tabiat va davlatning suveren egalik statusi (imperium va dominium birligi) o‘rtasida chuqur konseptual nomuvofiqlik yuzaga keladi. Agarda strategik tabiiy resurslar ommaviy mulk shakliga daxldor bo‘lsa va Konstitutsiyaning 68-moddasiga ko‘ra so‘zsiz «umummilliy boylik» deb e’tirof etilsa, xususiy subyektlarning ushbu obyektlar ustidan 164-modda doirasidagi o‘z xohishi bilan tasarruf etish vakolati jiddiy doktrinal cheklovlarga uchraydi. Natijada huquqni qo‘llash amaliyotida xususiy mulkdor o‘z yer uchastkasi ostidagi boyliklar yoki uning hududidan oqib o‘tuvchi suv manbalari ustidan fuqarolik muomalasining teng huquqli ishtirokchisi sifatida emas, balki ma’muriy rejimga bo‘ysunuvchi passiv subyekt sifatida namoyon bo‘ladi.

Cheklangan ashyoviy huquqlar tizimidagi institutsional asimmetriya va bozor mexanizmlarining cheklanishi: Fuqarolik kodeksining 165-moddasi mulkdor bo‘lmagan shaxslarning ashyoviy huquqlarini yopiq ro‘yxat (numerus clausus) prinsipiga qisman amal qilgan holda sanab o‘tadi. Ammo unda qayd etilgan meros qilib qoldiriladigan yer uchastkasiga umrbod egalik qilish yoki yer uchastkasiga doimiy egalik qilish huquqlari zamonaviy bozor iqtisodiyoti va yer munosabatlari transformatsiyasi sharoitida o‘zining funksional jozibadorligini va huquqiy moslashuvchanligini jiddiy ravishda yo‘qotmoqda. 170-modda tabiiy resurslarga bo‘lgan o‘zga ashyoviy huquqlarni tartibga solishni maxsus qonunlar zimmasiga yuklasa-da, amaldagi Fuqarolik kodeksida davlat mulki hisoblangan umummilliy boyliklarni xususiy sektorga investitsiyaviy, xususan, uzoq muddatli ekspluatatsion maqsadlarda berishning mukammal sivilistik modellarini taklif etmaydi. Masalan, rivojlangan huquqiy tizimlarda keng qo‘llaniladigan uzoq muddatli qat’iy konsessiyaviy ashyoviy huquqlar yoki xususiy-huquqiy servitutlar milliy qonunchiligimizda yetarlicha integratsiya qilinmagan. Natijada ushbu strategik resurslardan foydalanish asosan ma’muriy-huquqiy xususiyatga ega bo‘lgan litsenziyalash, kvotalash va ruxsat berish metodlari bilan cheklanib qolmoqda, bu esa fuqarolik-huquqiy shartnomaviy munosabatlarni ikkinchi

darajaga tushirib yuborib, investorlarning huquqiy ishonchini zaiflashtirmoqda.

Mulk daxlsizligi, ekologik imperativlar va majburiyatlar nisbatining dogmatik ziddiyatlari: Fuqarolik kodeksining 166-moddasi mulk daxlsizligini universal huquqiy preventiv norma sifatida e’tirof etadi. Biroq, ushbu fundamental daxlsizlik standarti 172-moddaning birinchi qismidagi o‘ta qat’iy imperativ talab bilan bevosita cheklanadi: mulkdorning o‘z huquqlarini amalga oshirishi boshqa shaxslarning huquqlarini va qonun bilan qo‘riqlanadigan manfaatlarini buzmasligi shart. Umummilliy boyliklar muhofazasi kontekstida ushbu cheklov Germaniya huquqshunosligidan kirib kelgan va zamonaviy ekologik-huquqiy doktrinaning asosini tashkil etuvchi «Mulk majburiyat yuklaydi» (Eigentum verpflichtet) prinsipini vujudga keltiradi. Muammo shundaki, amaldagi qonunchilik va sud amaliyotida mulkdorning o‘z xususiy ashyosidan foydalanishi natijasida atrofdagi umummilliy boylik hisoblangan yer osti suvlari, atmosfera havosiga yoki tuproq qatlamiga yetkazilgan salbiy zararni huquqiy malakalash hamda baholash mezonlari mutlaqo noaniqdir. 172-moddaning ikkinchi qismi mulkdorni o‘z mol-mulkidan boshqa shaxslarning cheklangan tarzda foydalanishiga majbur qilsada, umummilliy resurslarni ekologik muhofaza qilish maqsadida xususiy mulk huquqini ommaviy manfaatlar yo‘lida cheklashning proporsionallik va adolatli kompensatsiya to‘lash mexanizmlari qonun darajasida to‘liq unifikatsiya qilinmagan, bu esa amaliyotda turli idoraviy suiiste’molliklar uchun huquqiy bo‘shliqlarni yaratmoqda.

NATIJALAR VA MUHOKAMA

Sud-huquq amaliyotida va nizolarni iqtisodiy hamda ma’muriy sudlar tomonidan ko‘rib chiqishda qonun ustuvorligini ta’minlash, Konstitutsiyaning XII bobi va Fuqarolik kodeksining 164–172-moddalari o‘rtasidagi kolliziyalarni bartaraf etish maqsadida quyidagi ilmiy-amaliy mexanizmlar taklif etiladi:

Proporsionallik (Mutanosiblik) test-andozasini joriy etish: Sudyalar davlat organlarining umummilliy boyliklarni muhofaza qilish vaji bilan xususiy mulkdorlarning huquqlarini cheklashga oid da’volarini ko‘rib chiqishda, uch bosqichli proporsionallik testini qo‘llashi lozim. Yaroqlilik, zaruriylik va mutanosiblik mezonlari asosida davlat organi o‘z da’vosining qonuniyligini isbotlab bera olmasa, sudlar davlat idorasining da’vosini rad etishi va xususiy mulk daxlsizligini ustuvor deb topishi shart.

Ashyoviy huquqlar barqarorligi prinsipi: Davlat va xususiy sektor o‘rtasida tuzilgan tabiiy resurslardan foydalanish to‘g‘risidagi uzoq muddatli ijara yoki investitsiyaviy shartnomalarni davlat organlari tomonidan bir tomonlama ma’muriy tartibda bekor qilish amaliyotiga chek qo‘yilishi shart. Davlat organining o‘zgarishi xususiy subyektning ashyoviy huquqlari bekor bo‘lishiga olib kelmaydi.

Ekologik-huquqiy servitut va ekotizim tiklanish qiymati mezonlari**:** Fuqarolik kodeksining tegishli moddalariga o‘zgartirish kiritish orqali umummilliy boyliklar atrofidagi munosabatlarni tartibga soluvchi ommaviy va ekologik servitutlarning turlari belgilanmog‘i lozim. Tabiiy resurslarga yetkazilgan zararni hisoblashda an’anaviy fuqarolik delyktidagi bozor qiymati mezonidan voz kechib, ekotizim tiklanish qiymati formulasini joriy etish maqsadga muvofiqdir.

XULOSA

O‘zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasining XII bobi va Fuqarolik kodeksining 164–172-moddalari doirasida olib borilgan tizimli hamda dogmatik tahlillar shuni ko‘rsatadiki, umummilliy boyliklar hisoblangan tabiiy resurslar mamlakatimizda amalga oshirilayotgan muvozanatli iqtisodiy taraqqiyotning ham fundamental huquqiy kafolati, ham obyektiv chegarasidir. Bozor munosabatlarini jadal rivojlantirish, tadbirkorlik erkinligini ta’minlash va xususiy mulk daxlsizligi prinsiplari strategik tabiiy resurslarning davlat muhofazasida va mutlaq egaligida bo‘lishi imperativi bilan to‘qnash kelganda, milliy huquq tizimi ma’muriy bosim yoki idoraviy monopoliya tomon og‘ib ketmasligi, balki ommaviy va xususiy manfaatlarning qat’iy sinteziga tayanishi shart. Ommaviy huquq normalari va xususiy-huquqiy mexanizmlar o‘rtasidagi bunday dialektik muvozanat zamonaviy huquqiy davlat qurishning bosh sharti hisoblanadi.

Tadqiqot natijalari shuni qat’iy tasdiqlaydiki, davlatning umummilliy boyliklar ustidan mutlaq mulk huquqi hamda suveren boshqaruv vakolati fuqarolik muomalasida ishtirok etuvchi xususiy subyektlarning mulkiy huquqlari va qonuniy manfaatlarini asossiz cheklashga yoki ma’muriy o‘zboshimchalikka yo‘l ochishga xizmat qilmasligi lozim. Amaldagi Fuqarolik kodeksida o‘z aksini topgan mulk huquqining klassik triada formu-

lasi ommaviy va xususiy huquq simbiozi asosida, bugungi bozor islohotlari va iqtisodiy transformatsiya sharoitlariga to‘la moslashtirilishi lozim. Bunda xususiy sektor vakillari bilan o‘rnatiladigan munosabatlar ma’muriy buyruqbozlik usullaridan holi bo‘lib, to‘laqonli fuqarolik-huquqiy shartnomaviy va teng huquqli mexanizmlarga tayanishi zarur.

Sud-huquq amaliyotida proporsionallik prinsipining izchil hamda og‘ishmay qo‘llanilishi, cheklangan ashyoviy huquqlar barqarorligining sud tomonidan qat’iy himoya qilinishi hamda ekologik-yuridik delyktlarning unifikatsiyalashgan mezonlari yaratilishi Konstitutsiyaning investitsiyaviy va tadbirkorlik erkinligini ham, umummilliy boyliklarni kelajak avlodlar uchun o‘z holatida saqlab qolish bo‘yicha davlatning ommaviy majburiyatlarini ham birdek to‘liq realizatsiya qilish imkonini beradi. Ekspertlar hamjamiyati, qonun ijodkorlari va sud amaliyotchilari uchun taklif etilayotgan mazkur konseptual model milliy huquq tizimining barqarorligini ta’minlash bilan birga, iqtisodiy subyektlarning qonuniy munosabatlarga bo‘lgan huquqiy ishonchini yangi, yuksak bosqichga olib chiqadi.

Mazkur tadqiqot doirasida olib borilgan ilmiy-nazaliy tahlillar shuni ko‘rsatadiki, umummilliy boyliklar obyektlariga nisbatan davlatning mutlaq mulk huquqini realizatsiya qilish hamda ularni xususiy-huquqiy tartibga solish mexanizmlarini takomillashtirish nafaqat fuqarolik va ma’muriy qonunchilikni, balki butun milliy huquq tizimini modernizatsiya qilishning ustuvor yo‘nalishlaridan biridir. Yangi O‘zbekistonda amalga oshirilayotgan keng ko‘lamli konstitutsiyaviy-huquqiy islohotlar sharoitida ommaviy va xususiy manfaatlar o‘rtasidagi muvozanatni ta’minlash davlat organlari faoliyatining bosh mezoniga aylanishi lozim.

Birinchidan, ashyoviy huquqlar tizimini yanada liberallashtirish va xususiy investorlar uchun huquqiy kafolatlarni kuchaytirish zarur. Fuqarolik kodeksining 164–172-moddalarida mustahkamlangan normalarni zamonaviy bozor iqtisodiyoti talablaridan kelib chiqqan holda qayta ko‘rib chiqish, xususan, tabiiy resurslardan foydalanishda uzoq muddatli va barqaror fuqarolik-huquqiy shartnomaviy mexanizmlarni keng joriy etish talab etiladi. Bu o‘z navbatida tadbirkorlik subyektlarining huquqiy ishonchini oshirib, mamlakatimizga xorijiy va mahalliy investitsiyalarni jalb qilishning mustahkam huquqiy poydevorini yaratadi.

Ikkinchidan, ma’muriy resurslardan foydalanish va litsenziyalash jarayonlarida yuzaga keladigan diskretsion vakolatlarni qat’iy protsessual filtrlar bilan cheklash darkor. Davlat organlari va xo‘jalik yurituvchi subyektlar o‘rtasidagi munosabatlarda ma’muriy buyruqbozlik usullaridan voz kechib, teng huquqlilik va o‘zaro javobgarlik tamoyillariga to‘la amal qilish ta’minlanishi shart. Har qanday ommaviy-huquqiy cheklov faqat qonun asosida, aniq mezonlarga tayangan holda va mutanosiblik prinsipiga qat’iy rioya etilgan holda amalga oshirilishi lozim.

Uchinchidan, ekologik xavfsizlikni ta’minlash va kelajak avlodlar manfaatlarini ko‘zlagan holda umummilliy boyliklarni muhofaza qilish masalasi xususiy mulk daxlsizligi bilan oqilona uyg‘unlashtirilishi zarur. Taklif etilayotgan «proporsionallik testi», «ekologik-huquqiy servitut» va «ekotizim tiklanish qiymati» kabi ilmiy-amaliy mezonlarning sud amaliyotiga tatbiq etilishi huquqni qo‘llashdagi mavjud bo‘shliqlarni bartaraf etib, odil sudlov samaradorligini keskin oshiradi.

Xulosa o‘rnida ta’kidlash joizki, umummilliy boyliklar va xususiy mulk instituti o‘rtasidagi uyg‘unlikni ta’minlash mamlakatimizda ijtimoiy yo‘naltirilgan bozor iqtisodiyotini mustahkamlashning, inson huquqlari va erkinliklarini ishonchli himoya qilishning hamda kuchli huquqiy davlat barpo etishning eng asosiy kafolatidir.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO‘YXATI

1. O‘zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasi (Yangi tahrir). – Toshkent: ”Adolat”, 2023. – XII bob, 65-68-moddalar.
2. O‘zbekiston Respublikasining Fuqarolik kodeksi (Birinchi qism). – Toshkent: ”Adolat”, 2024. – 164-172-moddalar.
3. O‘zbekiston Respublikasi Oliy sudi Plenumining 2019-yil 24-maydagi ”Sudlar tomonidan ekologiya sohasidagi huquqbuzarliklar uchun javobgarlikni tartibga soluvchi qonunchilikni qo‘llash amaliyoti to‘g‘risida”gi 13-sonli Qarori.
4. O‘zbekiston Respublikasi qonunchilik ma’lumotlari milliy bazasi.2026-lex.uz